

porządkowanych, wskazująca na ograniczenia dyskursu dominującego i dyscyplin reprezentacji, pozwala badaniom subalternistów odnaleźć europejskie pochodzenie marksistowskich dziejów kapitału i odstąpić myśl oświeceniową jako nie-myśl analizy marksistowskiej. To właśnie poza Europą, na obszarach kolonizowanych, marksistowska narracja emancypacyjna jawi się jako *telos* głęboko zakorzeniony w dyskursie, który stanowił kiedyś część kolonializmu, a który teraz służy legitymizacji państwa narodowego⁴⁵. Tak krytyczny i złożony dialog z marksizmem i poststrukturalizmem, czerpiący swą siłę z koncepcji podporządkowania, stanowi istotę projektu studiów nad grupami podporządkowanych.

Najwyraźniej siłą projektu subalternistów jako krytyki postkolonialnej wywodzi się z katachretycznego połączenia marksizmu, poststrukturalizmu, Gramsciego i Foucaulta, współczesnego Zachodu i Indii, badań archiwalnych i krytyki tekstualnej. W miarę jak projekt ten zaczyna być przenoszony na inne obszary i dyscypliny, należy uznać rangę rozbieżnych historii kolonializmu, kapitalizmu i poporządkowanych w tych różnorodnych obszarach. To właśnie od badaczy tych obszarów (w tym europeistów) zależy wypracowanie sposobów wykorzystania odkryć studiów subalternistów na temat relacji podporządkowania i ich krytycznego stanowiska wobec kolonialnej genealogii dyskursu nowoczesności. Warto także pamiętać, że badania te same w sobie są już aktem tłumaczenia. Jako że przedstawiają one mediację pomiędzy historiografią południowoazjatycką a dyscypliną historii zorientowaną na Zachód, ich odkryć nie można zawęzić do Azji Południowej ani też stosować globalnie. Oscyłując pomiędzy tymi dwoma obszarami, jako ambiwalentne następstwo kolonializmu, badania grup poporządkowanych wymagają, aby jego tłumaczenie realizowało się także „między wierszami”⁴⁶.

Jestem wdzięczny Frederickowi Cooperowi i Florencii Mallon za wszelkie komentarze i sugestie dotyczące tego eseju. Chociaż nie zastosowałem się do wszystkich ich rad, ich wnikliwe i krytyczne uwagi okazały się pomocne przy pracy nad ostateczną jego wersją.

⁴⁵ Chakrabarty, *Rethinking Working-Class History*, s. 224–229.

⁴⁶ Serdecznie dziękuję Pawłowi Stachurze za przejrzenie tłumaczenia i pomoc w nadaniu mu ostatecznego kształtu [przyp. tłum.]

Ewa Domańska

Historiografia insurekcyjna

Badania grup podrzędnych (*subaltern studies*) pojawiły się na początku lat osiemdziesiątych w studiach historycznych prowadzonych w ramach regionalnych badań nad Azją Południową, jako krytyczna tendencja występująca przeciwko elitarystycznemu paradygmatowi, który w nich dominował¹. Stanowiły one rodzaj politycznie zaangażowanej historiografii, która wyrastała z jednej strony z marksistowskiej tradycji badania historii Azji Południowej inspirowanej pismami Antonia Gramsciego i Mao Tse-tunga, a z drugiej z angielskiej tradycji marksistowskiej historii społecznej, a zwłaszcza „historii oddolnej” (*history from below*)². Nie bez znaczenia jest także fakt, że studia te wypłynęły na fali rewolu-

¹ O losach *Subaltern Studies Group* pisze Gyan Prakash w „Subalterniści a krytyka postkolonialna”, przeł. Paulina Ambroży-Lis (w niniejszym numerze „Literatury na Świecie”). Por. także: Gyan Prakash, „Writing Post-Orientalist Histories of the Third World”, *Comparative Studies in Society and History*, t. 32, nr 2, kwiecień 1990.

² O teorii Gramsciego i odwołaniach do niego w badaniach subalternistów pisze David Arnold „Gramsci and Peasant Subalternity in India”, w: *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*, wyd. Vinayak Chaturvedi, Verso, London 2000 oraz Pranav Jani w obszernej recenzji z *Mapping Subaltern Studies Historical Materialism*, t. 11, nr 3, 2003. Jeżeli chodzi o pisma Mao Tse-tunga, subalterniści odwoływali się do tekstu: „Referat o wynikach badań ruchu chłopskiego w prowincji Hunan”, w: Mao Tse-tung, *Dzieła wybrane*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1953. O wpływie maoizmu na badania grup podrzędnych zob.: John Hutnyk, „The Chapatti Story: How Hybridity as Theory Displaced Maoism as Politics in Subaltern Studies”, *Contemporary South Asia*, t. 12, nr 4, grudzień 2003; Sanjay Seth, „From Maoism to Postcolonialism? The Indian «Sixties», and Beyond”, *Inter-Asia Cultural Studies*, t. 7, nr 4, 2006.

cyjnej atmosfery panującej w Indiach po maoistowskim powstaniu chłopskim w Naxalbari w Zachodnim Bengalu w 1967 roku, a także narastającego w latach siedemdziesiątych autorytaryzmu rządów Indiry Gandhi oraz rozczarowania wobec działań indyjskich lewicowych intelektualistów. Wydarzenia te wpłynęły na zainteresowania relacjami między teorią rewolucyjną a walką polityczną prowadzoną przez lud. Ze względu na rewindykacyjny i interwencyjny charakter badań historyków nazywanych subalternistami (*Subaltern Studies Group*), określa się ich „szkołą historiografii walczącej” (*school of militant historiography*)³. Nie jest to jednak określenie adekwatne, bo mimo, że ich podejście było rebelią wobec panującej historiografii Azji Południowej, subalterniści nie zawsze byli „historykami walczącymi”. Odpowiedniejsze wydaje się zatem określenie Edwarda Saïda opisujące badania nad grupami podrzędnymi jako „rewizjonistyczne” bądź „teoretycznie i intelektualnie insurekcyjne”⁴.

Liderem subalternistów był związany z uniwersytetem w Sussex i z Australian National University w Canberze historyk bengalskiego pochodzenia – Ranajit Guha⁵. Guha skupił wokół siebie ośmiu pracujących w Australii, Indiach i Wielkiej Brytanii badaczy wypowiadających się przeciwko obowiązującej interpretacji ruchu nacjonalistycznego w Indiach, która koncentrowała się na roli brytyjskich kolonizatorów i wyższych klas społeczności Indii, a ignorowała rolę zwykłych ludzi w tworzeniu narodowej wspólnoty. W 1982 powołali oni pismo *Subaltern Studies. Writings on South Asian History and Society*, wydawane przez Oxford University Press w New Delhi⁶. Prócz Guhy, który do 1988 roku prowadził pismo, do rady redakcyjnej weszli: Shahid Amin, David Arnold, Dipesh Chakrabarty, Partha Chatterjee, David Hardiman, Gyanendra Pandey, a od 1984 Sumit Sarkar (jedyna osoba, która w 1994 roku wycofała się z zespołu). W 1996 roku do rady dołączyli Sudipta Kaviraj, Shail Mayaram, M.S.S. Pandian, Gyan Prakash, Ajay Skaria, Gayatri Chakravorty Spivak i Susie Tharu.

³ Fragment recenzji wydawniczej z *Selected Subaltern Studies* opublikowanej w „South Asia in Review”, zamieszczony na okładce książki

⁴ Edward Saïd. „Foreword”, w: *Selected Subaltern Studies*, Ranajit Guha i Gayatri Chakravorty Spivak (red.), wstęp Edwarda Saïda, Oxford University Press, Oxford, NY 1988, s. V

⁵ Zob.: Gyanendra Pandey. „Ranajit Guha: A Bibliographical Sketch”. *Subaltern Studies*, t. VIII, 1994 (*Essays in Honour of Ranajit Guha*).

⁶ Spis treści numerów dostępny jest na stronie: <http://www.lib.virginia.edu/area-studies/subaltern/ssmap.htm> oraz <http://www.southasianist.info/india/subtwo.html>.

Pierwsze numery *Subaltern Studies* zdominowała krytyka elitarystycznej, a zatem jednostronnej i fragmentarycznej – zdaniem subalternistów – historiografii Indii okresu kolonialnego. Jak twierdził Guha:

Historiografia indyjskiego nacjonalizmu przez długi czas zdominowana była przez elitaryzm – elitaryzm kolonialny i burżuazyjno-nacjonalistyczny. I jeden i drugi stanowi produkt brytyjskiego panowania w Indiach. Oba przetrwały przeniesienie władzy i zostały zasymilowane przez neokolonialne i neonacjonalistyczne formy dyskursu zarówno w Wielkiej Brytanii, jak i w Indiach [...]. Obydwie wersje elitaryzmu podzielały krzywdzące przeświadczenie, że tworzenie się indyjskiego narodu i rozwój świadomości narodowej [...] były wyłącznie albo w przewadze osiągnięciem elit. W kolonialnych i neokolonialnych historiografiach osiągnięcia te przypisywane są brytyjskim zarządcom kolonialnym, urzędnikom, politykom, brytyjskim instytucjom i kulturze, zaś w piśmarstwie nacjonalistycznym i neonacjonalistycznym – indyjskim osobistościom pochodzącym z elit, związanym z nimi instytucjom i ideom [...] Tego rodzaju piśmarstwo historyczne nie dostarcza nam wyjaśnień indyjskiego nacjonalizmu. Nie uznaje bowiem, a tym bardziej nie interpretuje, własnego wkładu [zwykłych] ludzi, to znaczy udziału, który mają oni niezależnie od elit w tworzeniu i rozwoju nacjonalizmu. [...] Tym, co w sposób oczywisty pozostaje poza zainteresowaniami tej niehistorycznej historiografii, jest polityka ludu. Równoległe do polityki elit w czasie całego okresu kolonialnego istniała inna domena polityki indyjskiej, której głównymi aktorami nie były ani grupy dominujące społeczności tubylczej, ani kolonialne władze, ale klasy podrzędne oraz grupy tworzące masy pracujące i warstwy społeczności miast i wsi, to jest – lud. Była to autonomiczna domena, która ani nie wywodziła się z polityki elit, ani od niej nie zależała. [...] Elitaryzm nożowy indyjskiej historiografii jest ciemną faktą⁷.

W tekście tym – jak zaznacza Guha – lud (*people*) oraz klasy podporządkowane (*subaltern classes*) używane są synonimiczne. Kategorie te reprezentują „demograficzną różnicę pomiędzy ogółem indyjskiej populacji a tymi, których określa się jako «elity»”⁸. Dla Guhy pojęcie *subaltern* znaczyło „niższy rangą” i wska-

⁷ Ranajit Guha. „On Some Aspects of the Historiography of Colonial India”, w: *Selected Subaltern Studies*, s. 37, 39, 40 i 43.

⁸ Guha wskazywał także na ambiwalencje pojęcia *subaltern*. Do grup podporządkowanych (*subaltern*) mogły bowiem jego zdaniem należeć także zbieźniaci właściciele ziemscy oraz bogate i średnio bogate chłopstwo, które to grupy w pewnych regionach i w specyficznych sytuacjach można zakwalifikować do elit. Tamże, s. 44.

zywało na „ogólną cechę podporządkowania w społecznościach Azji Południowej wyrażającą się czy to w kategoriach klasy, kasty, wieku, płci społeczno-kulturowej, czy to w zajmowanych stanowiskach, lub w inny sposób”⁹. Guha przejął rozumienie tego terminu w jego znaczeniu siedemnastowiecznym, kiedy odnosiło się ono do służby wojskowej i żołnierza niższego rangą w hierarchii, co sugerowało jego chłopskie pochodzenie¹⁰.

Wyjaśniając pochodzenie terminu *subaltern*, członkowie grupy często odwołują się do *Zeszytów więziennych* Antonia Gramsciego, a zwłaszcza do notatek na temat historii Włoch, gdzie po raz pierwszy, by uniknąć cenzury, użył on tego określenia w odniesieniu do proletariatu. U Gramsciego pojęcie *subalterni* oznacza ogólnie grupy społeczne podporządkowane klasom panującym. Podkreślał on, że grupy te mają historię równie złożoną i bogatą jak elity, choć jest to historia nieoficjalna, z założenia epizodyczna i fragmentaryczna. Jakkolwiek Gramsci inspirował badania subalternistów, Guha i jego otoczenie krytycznie odnosili się do jego koncepcji. Nie zgadzali się na przykład z twierdzeniem Gramsciego, że „inicjatywa grup panujących ciąży trwale nad grupami zależnymi, nawet jeśli się one buntują i powstają”¹¹, i uważali, że grupy podporządkowane prowadzą niezależną od elit politykę, której motorem był opór wobec panowania elit „Zwracamy się przeciwko dominującym akademickim praktykom w historiografii – pisal Guha – bowiem nie ukazują one niższego rangą jako twórcy swojego przeznaczenia. Krytyka ta stanowi samo sedno naszego projektu”¹². Należy jednak zaznaczyć, że subalterniści interesowali się przede wszystkim chłopstwem i w latach osiemdziesiątych to zwłaszcza wystąpienia chłopskie stanowiły centrum ich badań. Wykazanie niezależności polityki grup podrzędnych od polityki elit oraz przywrócenie im mocy sprawczej stało się głównym celem historiografii kolonialnych Indii tworzonej przez subalternistów. Klasyką dla *Subaltern Studies* pracą podejmującą ten problem jest książka Guhy *Elementary*

⁹ Ranajit Guha, „Preface”, w: *Selected Subaltern Studies*, s. 35.

¹⁰ W tym samym znaczeniu słowo *subaltern* (łac. *subalternus* – podporządkowany) funkcjonuje w języku polskim i znaczy: podwładny, podrzędny, podkomendny, służący lub urzędujący pod kimś, młodszy oficer. Istnieją także określenia: *subalterna* – podwładność, *podrzędność* oraz *subalternacja* – stosunek zależności, *podwładność*, *podrzędność*. M. Arct, *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa 1947, s. 342.

¹¹ Antonio Gramsci, „Notatki do historii klas zależnych”, w tegoż, *Pisma wybrane*, t. II, przeł. Barbara Sieroszewska, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 87–88.

¹² Ranajit Guha, „Preface”, w: *Subaltern Studies Writings on Indian History and Society*, t. III. Oxford University Press, Delhi 1984, s. VII.

Aspects of Peasant Insurgency (1983, Podstawowe aspekty powstania chłopskiego), która nadaje rebeliom ludowym całkowitą niezależność od działań elit. Można zatem powiedzieć, że Guha i jego współpracownicy odkryli na nowo pojęcie *subaltern* i ustanowili różniące się od koncepcji Gramsciego specyficzne dla indyjskiego kontekstu rozumienie podrzędności.

Dokonane przez Guhę rozdzielenie w polityce domeny elit i mas ludowych miało ważny wpływ na historiografię i ogólnie na teorię społeczną. Odrzucił on bowiem charakterystyczne dla historiografii marksistowskiej ewolucyjne ujęcie osiągania świadomości oraz określanie rebelii ludowych jako prepolitycznych (jak to robił Eric Hobsbawm). Twierdził, że świadomość chłopca nie była zapóźniona wobec rzeczywistości kolonialnej i nie umiejscawiała go w jakimś przednowożytnym sposobie myślenia, ale pozwalała mu odbierać współczesność w sposób właściwy, o czym świadczy fakt, że chłopskie rebelie były – jego zdaniem – polityczną walką o prestiż. W ten sposób zacierał on różnice pomiędzy tym, co przednowożytne i nowożytne, bowiem panujące w Indiach relacje, które wyglądały na feudalne, z punktu widzenia badań nad grupami podrzędnymi okazywały się nowoczesne. Guha wskazywał ponadto na zasadnicze różnice pomiędzy kolonialnym kapitalizmem w Indiach, który określił jako „dominację bez hegemonii”¹³, a kapitalizmem zachodnioeuropejskim oraz na niewspółmierność badań nad nacjonalizmem europejskim wobec badań nad nacjonalizmem w Indiach. *Subaltern Studies* od początku skierowane były przeciwko nacjonalistycznym historiografiom i w tym sensie tworzona przez nie specyficzna historia postkolonialna była – jak twierdzi Dipesh Chakrabarty – postnacjonalistyczną formą historiografii¹⁴.

W badaniach Guhy wyraźne było echo marksistowskiej idei walki klasowej jako elementu aktywizującego polityczne zaangażowanie niższych warstw społecznych, jednak była ona włączona w szersze spektrum kulturowych analiz kondycji podrzędności. Należy w tym miejscu podkreślić, że Guha i jemu podobni wypowiadali się nie tylko przeciwko historiografii kolonialnej, ale też przeciwko instrumentalnej aplikacji analiz klasowych do badań dotyczących budowania indyjskiej tożsamości narodowej. W istocie subalterniści z nieufnością

¹³ Ranajit Guha, *Dominance without Hegemony: History and Power in Colonial India*. Harvard University Press, Cambridge, Ma 1997.

¹⁴ Dipesh Chakrabarty, „Subaltern Studies and Postcolonial Historiography”, *Nepantla. View from South*, t. 1, nr 1, 2000, s. 22. Por.: Gyan Prakash, „The Impossibility of Subaltern History”, *Nepantla. View from South*, t. 1, nr 2, 2000.

odnosili się do kategorii klasy jako takiej, a także do rozważań na temat sposobów produkcji, które klasę uznają za najważniejszą kategorię analityczną. Uważali oni bowiem, że takie myślenie jest elementem europejskiej metanarracji, dla której usiłowali znaleźć alternatywne rozwiązanie¹⁵. Wynikało to także z politycznych afiliacji subalternistów z naxalitami (pierwotnie partyzantka chłopska w czasie powstania w Naxalbari, później także określenie członków Komunistycznej Partii Indii), którzy odrzucali walkę klasową, a skupiali się na walce kastowej. Dla subalternistów klasa była zatem tylko jedną z wielu kategorii badawczych. Zainspirowany teorią Michela Foucault Partha Chatterjee podkreślał na przykład rolę wspólnoty (*community*) jako elementu mobilizującego działalność polityczną grup podporządkowanych, choć była ona źródłem ucisku klasowego, kastowego i płciowego¹⁶. Jego książka, klasyczna dla podejścia subalternistycznego, *The Nation and its Fragments* (1994, Naród i jego fragmenty), oznaczyła zwrot w kierunku „komunitaryzmu” w pisarstwie historycznym tej szkoły. Z kolei wczesne prace Chakrabartego podejmowały problem przeformułowania historii robotników, jednak odchodziły od charakterystycznego dla podejścia marksistowskiego ekonomizmu na rzecz badań kulturowych¹⁷.

W pierwszych trzech tomach *Subaltern Studies*, w których dominowały studia historyczne wyraźne było, że w badaniach tych chodzi o przepisanie nowożytnej historii Indii przy użyciu *subaltern* jako podstawowej kategorii analitycznej; o spisanie „historii oddolnej”, która zajmowałaby się elitami na tyle, na ile wymaga tego podejmowanie problematyki klas podporządkowanych, bowiem to właśnie one jako aktywni twórcy procesów społecznych i podmioty historii stanowiły centrum analiz subalternistów. W takim sensie prowadzone przez nich studia wpisywały się w podobne prowadzone na świecie badania mające na celu udzielenie głosu tym, którzy pozostawali wyparci, stłamszeni, wykluczeni – ko-

¹⁵ Marginalizowanie klasy i walki klasowej stało się potem przedmiotem krytyki, a w konsekwencji oskarżenia, że badania nad grupami podrzędnymi stanowią w istocie kontynuację kolonialnej historiografii. Zob.: Hira Singh, „Caste, Class and Peasant Agency in Subaltern Studies Discourse: Revisionist Historiography, Elite Ideology”, *The Journal of Peasant Studies*, t. 30, nr 1, październik 2002 oraz tegoż, „Princely States, Peasant Protests, and Nation Building in India: the Colonial Mode of Historiography and Subaltern Studies”, *Social Movement Studies*, t. 2, nr 2, październik 2003.

¹⁶ Partha Chatterjee, „More on Modes of Power and the Peasantry”, *Subaltern Studies*, t. II, Oxford University Press, Delhi 1983.

¹⁷ Dipesh Chakrabarty, *Rethinking Working-Class History: Bengal 1890–1940*, Oxford University Press, Delhi 1989.

bietom, mniejszościom różnego rodzaju, uchodźcom, wygnanym – i wprowadzenie ich do dominującego dyskursu.

Problemem w odzyskaniu zapomnianej historii grup podrzędnych były źródła. Indyjskie klasy niższe nie pozostawiły po sobie pamiętników, z których tak chętnie w przypadku angielskiej „historii oddolnej” korzystali historycy brytyjscy. Subalterniści stanęli zatem przed wyzwaniem zbudowania odpowiedniej metodologii i specyficznych sposobów odczytywania dokumentów. Dla Guhy problem stanowiły źródła do rebelii chłopskich. Badając powstanie Santalów z 1855 roku, zwracał uwagę, że były to głównie sporządzane przez brytyjskich urzędników wkrótce po wydarzeniach raporty oraz wspomnienia (zwłaszcza Brytyjczyków) spisywane po latach. Teksty te nie były neutralne, legitymizowały kolonialne rządy, a oparta na nich historiografia stanowiła rodzaj kolonialnej wiedzy. Podobnie historia wystąpień tworzona przez skażoną elitaryzmem historiografię hinduską dowodziła, że prawdziwym podmiotem walki o niepodległość są indyjskie elity, a nie grupy podrzędne. W tej sytuacji rebeliant – jak pisze Guha – nie ma miejsca w swojej historii jako podmiot rebelii¹⁸. By odzyskać jego głos, historyk zwrócił uwagę na rolę religii w tworzeniu świadomości, a badanie świadomości rebelianta stało się dla niego rdzeniem narracji na temat powstania¹⁹.

Można za Chakrabartym postawić pytanie o zasadność twierdzenia, że *Subaltern Studies* jest specyficznym postkolonialnym projektem ujmowania przeszłości, a nie tylko jeszcze jedną wersją radykalnej, marksistowskiej historii. Krytycy bowiem wykazują, że badania subalternistów były kiedyś pisanym w stylu Christophera Hilla, E.P. Thompsona czy Erica Hobsbawma rodzajem „historii oddolnej”, ale zmieniły się pod wpływem koncepcji orientalizmu Saïda, dekonstrukcji Gayatri Chakravorty Spivak i analiz kolonialnego dyskursu Homi Bhabhy. Chakrabarty nie zgadza się z taką diagnozą i twierdzi, że w istocie badania subalternistów, jakkolwiek korzystają z dorobku angielskich historyków społecznych, to jednak oznaczają odwrót od tradycji angielskiej historiografii marksistowskiej. Owo pęknięcie ujawnia się w tym, że historiografii podrzędnej (*subaltern historiography*) cechuje rozłączne traktowanie historii władzy i uniwersalizującej historii kapitału, krytyka pojęcia „narodu” oraz badanie relacji po-

¹⁸ Ranajit Guha, „The Prose of Counter-Insurgency”, *Subaltern Studies*, t. II, Oxford University Press, Delhi 1983, s. 27.

¹⁹ Analizując artykuł Guhy, pisze o tym Dipesh Chakrabarty, „Historie mniejszości, przeszłości podrzędne” (w niniejszym numerze „Literatury na Świecie”).

między władzą i wiedzą. Ponadto subalterniści – jak twierdzi Chakrabarty – interesują się historią mas ludowych jako formą kolektywnego sprawczego podmiotu, zaś badania historyków brytyjskich, mimo że są marksistowskie, wywodzą się z idei „strachu przed masami”, którego w *Subaltern Studies* nie było, i przeważnie traktują masy jako zbiór indywidualnych jednostek. Dla subalternistów (zwłaszcza dla Guhy) traktowanie rebelianckiego chłopstwa jako zbiorowego podmiotu było szczególnie ważne, bowiem nie rozpatrywali go ani jako zbioru indywidualnych jednostek, ani zbiorowej świadomości społecznej. U Guhy, który z jednej strony czerpał inspiracje z heglowskiego rozumienia świadomości, a z drugiej z francuskiego strukturalizmu, chłopski podmiot zbiorowy nie miał ani biografii, ani własnej psychologii. Owa niechęć lidera subalternistów do indywidualizacji zbiorowego podmiotu i spisania jego „biografii” stanowiła wyzwanie dla historii jako dyscypliny. W tych różnicach między badaniami historyków brytyjskich i subalternistami tkwi, jak twierdzi Chakrabarty, początek nowego sposobu teoretyzowania charakterystycznego dla postkolonialnych historii²⁰. *Subaltern Studies* to zatem nie instrumentalne aplikowanie metod zaczerpniętych od brytyjskich historyków marksistowskich tworzących „historię oddolną” do indyjskiego materiału badawczego, ale znacznie szerszy projekt krytyki (kolonialnego), zachodnioeuropejskiego pisarstwa historycznego wraz z jego europocentryzmem, elitaryzmem, logocentryzmem i kartezyjańską racjonalnością²¹. Ponadto – jak pisze Chakrabarty – „można powiedzieć, że *Subaltern Studies* były ostatnią instancją długiej, globalnej historii lewicy; romantyczno-populistycznym poszukiwaniem nieindustrialnego, rewolucyjnego podmiotu zapoczątkowanym m.in. w Rosji w XIX wieku”²².

Część uczestników projektu „przepisywania historii Indii” zmierzała jednak do jego rozszerzenia poza zainteresowania historyczne i wraz z opublikowaniem w 1985 roku czwartego tomu pisma nastąpił poststrukturalistyczny czy też postmodernistyczny zwrot w badaniach subalternistów. Niektórzy z nich próbo-

²⁰ Chakrabarty, „*Subaltern Studies and Postcolonial Historiography*”, s. 15.

²¹ Niektóre aspekty tego zagadnienia porusza Daniel Vogel, *Historia a postkolonializm. Pisanie historii narodowej i jej obecność w krytyce i literaturze postkolonialnej*. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu, Racibórz 2007.

²² Dipesh Chakrabarty, „Subaltern History as Political Thought”, w: *Political Ideas in Modern India. Thematic Explorations*. V R. Mehta i Thomas Pantham (red.), Sage, Delhi 2006, s. 100–101. Por.: Swati Chattopadhyay i Bhaskar Sarkar, „Introduction: The Subaltern and the Popular”, *Postcolonial Studies*, t. 8, nr 4, 2005 (numer tematyczny o *Subaltern Studies*)

wali inaczej konceptualizować relację subalternacji, korzystając z dorobku teorii literatury, krytyki kultury, teorii feministycznej i teorii postkolonialnej. Zarzucali oni wczesnym studiom subalternistycznym esencjalizm oraz idealizację podmiotu niższego rangą, co ich zdaniem wiązało się z zachodnioeuropejskim sposobem przedstawiania innego i charakterystyczną dla tego sposobu poznawczą przemocą. Tym badaniom nadawała m.in. nawiązująca do dekonstrukcji Jacques’a Derridy Gayatri Chakravorty Spivak. Była ona krytyczna wobec uprzednich badań grupy, która nie interesowała się pozycją kobiety jako skolonizowanego podmiotu (choć Guha zwracał uwagę na płęć społeczno-kulturową jako narzędzie analiz zagadnienia podrzędności), co wskazywało jej zdaniem na ograniczenia całego projektu²³. W opublikowanej w roku 1988 antologii *Selected Subaltern Studies*, którą redagował Guha razem ze Spivak, a którą przedmową poprzedził Said, stało się jasne, że początkowy cel projektu, którym była krytyczna rewizja historiografii Azji Południowej, rozrasta się do krytyki postkolonialnej. W ten sposób *Subaltern Studies* stały się projektem postkolonialnym, w którym wpływy poststrukturalizmu i dekonstrukcji zwróciły uwagę badaczy na problemy znaczenia, dyskursu, tekstu i przedstawiania. Samo pojęcie podrzędności czy podporządkowania (*subalternity*) zaczęło być rozumiane jako „efekt systemu dyskursywnego”, a „podrzędny rangą” stał się konstruktem panujących dyskursów wyprodukowanych przez elity. Krytycy subalternistów uważają, że wraz z poststrukturalistycznym zwrotem skończył się najlepszy okres tej grupy. Były jej członek, Sumit Sarkar, uważa, że późniejsze badania subalternistów „zdradziły” ich pierwotne ideały, oddzielając teorię i studia od realiów walki (co stanowi także zarzut wobec zachodniego marksizmu). Jego zdaniem, poststrukturalizm i postkolonializm jako tendencje badawcze nie są konsekwencją praktyki rewolucyjnej, ale efektem braku rewolucyjnej energii²⁴.

Opublikowanie w 1993 roku siódmego tomu *Subaltern Studies* zapowiadało kolejne zmiany. Redaktorami serii zostali Partha Chatterjee i Gyanendra Pan-

²³ Zob.: Sumit Sarkar, „The Decline of the Subaltern in *Subaltern Studies*” oraz Gayatri Chakravorty Spivak, „The New Subaltern: A Silent Interview”, w: *Mapping Subaltern Studies*. Por. także: Gayatri Chakravorty Spivak, „*Subaltern Studies: Deconstructing Historiography*”, w: *Selected Subaltern Studies*.

²⁴ Sumit Sarkar, *Writing Social History*, Oxford University Press, Delhi 1997, s. 83–83 i 106–107. Por. także: Vinay Lal, „Subaltern Studies and its Critics: Debates over Indian History” rec. z m.in. Ranajit Guha (red.), *A Subaltern Studies Reader* oraz Sarkar *Writing Social History*. „History and Theory”, t. 40, nr 1, luty 2001.

dey, a inspiracje płynące z tendencji postmodernistycznych stawały się coraz bardziej wyraźne. Vinay Bahl twierdzi, że w okresie tym kategoria „subalterną” zastąpiona została pojęciem „różnicy”. Afirmacja różnicy jako strategia wzmacniania pozycji grup uciskanych nie pozostawiała im jednak nadziei na lepszą przyszłość, bowiem różnica okazała się stanem naturalnym, który powinien być respektowany²⁵. Ten sposób myślenia, jak twierdzą krytycy, zbliżał *Subaltern Studies* do ideologii prawicowej, zainteresowanej kontrolowaniem niebezpiecznych dla systemu grup, kierując ich uwagę na problem współistnienia w różnicach, a odsuwając ją od zagadnień ekonomicznych.

W latach dziewięćdziesiątych *Subaltern Studies* jako część postkolonialnego projektu przepracowywania form wiedzy związanej z kolonializmem i zachodnią dominacją, stały się ważnym tematem akademickich debat. Coraz więcej miejsca zaczęły w nich odgrywać analizy dotyczące relacji między kondycją podrzędności i podporządkowania a płcią społeczno-kulturową i seksualnością, zagadnienia kastowości oraz społeczności muzułmańskiej w Indiach. Opublikowany w 1999 dziesiąty tom pisma, pod redakcją Gautama Bhadry, Gyana Prakashy i Susie Tharu, był ostatnim, w którym widniał podtytuł: *Writings on South Asian History and Society* (Rozprawy o historii i społecznościach Azji Południowej). Badania historyczne stały się zaledwie jednym – obok antropologii, krytyki literackiej, socjologii i politologii, polem badawczym. Coraz częściej też pojawiały się teksty dotyczące problematyki współczesnej, przy czym tematycznie badania przestały dotyczyć tylko Indii, a obejmować zaczęły Południową Afrykę, Palestynę, Sri Lankę, Fidżi, a także Irlandię²⁶.

W 1992 roku w ramach studiów nad Ameryką Łacińską na wzór południowoazjatyckich subalternistów powstało stowarzyszenie „Latin American Subaltern Studies Association”. Grupa ta widziała w badaniach nad kondycją podrzędności, jak to ujęła Spivak, „strategię naszych czasów”²⁷. Wobec proce-

²⁵ Vinay Bahl, „Situating and Rethinking Subaltern Studies for Writing Working Class History”, w: *History after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies*, Arif Dirlik, Vinay Bahl i Peter Gran (red.), Rowland and Littlefield Publishers, Maryland 2000, s. 108.

²⁶ Zob.: Christopher Lee, „Subaltern Studies and African Studies” *History Compass*, t. 3, 2005; Eóin Flannery, *Versions of Ireland: Empire, Modernity and Resistance in Irish Culture*, Cambridge Scholars Press, 2006. W 2000 roku Gayatri Spivak zorganizowała na Columbia University dużą konferencję „Subaltern Studies at Large”, która uwiarydociła, że studia te wykroczyły poza pierwotne badania prowadzone w ramach badań regionalnych dotyczących Azji Południowej, Ameryki Łacińskiej czy też terenów Bliskiego Wschodu.

²⁷ Spivak, *Subaltern Studies*, s. 16.

Gerardus Mercator, *Orbis terrae compendiosa descriptio*, 1587

sów demokratyzacji Ameryki Łacińskiej, założyciele stowarzyszenia – John Beverley, Robert Carr, José Rebas, Ileana Rodríguez i Javier Sanjinés – deklaruwali, że istnieje potrzeba „powtórnego przeanalizowania pojęcia społeczeństwa pluralistycznego i kondycji podrzędności w jego ramach”²⁸. Ich projekt był naukowy i polityczny, a zmierzał zarówno do zbudowania paradygmatu postkolonialnego wywodzącego się z badania kondycji podrzędności, jak i do solidarności akademii z uciskanymi. Latynoamerykańscy subalterniści podkreślają jednak, że nie badają grup niższych rangą, ale prowadzą radykalną krytykę elitarystycznych, liberalnych i burżuazyjnych kultur oraz właściwych nowożytnym epistemologiom sposobów ich przedstawiania. „*Subaltern Studies*, deklaruje Rodríguez, ucieleśniają postmodernistyczne i postrewolucyjne próby zmierzające do zrozumienia ograniczeń poprzednich teorii interpretacji przez zmuszenie kultury do przemyślenia siebie z punktu widzenia własnych negacji”. Badania te stają się w jej ujęciu radykalną krytyką opierającą się na transdyscyplinarności w swych wysiłkach do „prowincjonalizowania Europy”²⁹.

Obok krytyki nacjonalizmu i nowożytności, problem eurocentryczności wiedzy o przeszłości Indii stał się w ramach *Subaltern Studies* istotnym problemem badawczym. Dipesh Chakrabarty postawił pytanie: kto wypowiada się na temat przeszłości Indii w imieniu jej rdzennych mieszkańców?³⁰ Odpowiadając

²⁸ Latin American Subaltern Studies Group, „Founding Statement”, „boundary” 2, t. 20, nr 3, jesień 1993, s. 111.

²⁹ Ileana Rodríguez, „Reading Subalterns Across Texts. Disciplines, and Theories: From Representation to Recognition”, w: *The Latin American Subaltern Studies Reader*, Ileana Rodríguez (red.), Duke University Press, Durham, NC 2001, s. 3 i 9. Por.: Daniel Mato, „Not «Studying the Subaltern» but Studying with «Subaltern» Social Groups, or, at least, Studying the Hegemonic Articulations of Power”, „Nepantla: Views from South”, t. 1, nr 3, 2000. Zob. także: solidaryzujący się z badaniami latynoamerykańskimi artykuł Ranajita Guhy „Subaltern Studies: Projects for Our Time and Their Convergences”, w: tamże. Por.: Ileana Rodríguez, „Is there a Need for Subaltern Studies?”, „Dispositio/n”, t. 52, nr 25, 2005 oraz Florencia E. Mallon, „The Promise and Dilemma of Subaltern Studies: Perspectives from Latin American History”, „American Historical Review”, t. 99, nr 5, grudzień 1994. W 1998 roku na Duke University miało miejsce ostatnie, wspólne spotkanie tej grupy, choć niektórzy jej członkowie zbierali się jeszcze na Rice University.

³⁰ „Who Speaks for «Indian» Pasts?” – taki podtytuł nosił pierwotnie artykuł Chakrabarty’ego. Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2000. Polskie tłumaczenie pierwszego rozdziału książki pod tytułem „Postcoloniality and the Artifice of History”, ukazało się jako: „Postkolonialność a podstęp historii: kto wypowiada się w imieniu przeszłości Indii?”, przeł. Daniel Vogel, „Konteksty Polska Sztuka Ludowa”, nr 3–4, 2003.

na nie, przypomniał, że w dominującym dyskursie historii „Europa” pozostaje głównym przedmiotem odniesienia. Nie chodziło mu przy tym o Europę w sensie geograficznym, ale o wyobrażeniową figurę, która jest kolebką takich podstawowych kategorii historycznych jak państwo, naród, kapitał, obywatelstwo, prawa człowieka, idea podmiotu, demokracja, sprawiedliwość społeczna i w tym sensie stanowi rodzaj brzemienia (dlatego słowo Europa ujęte zostaje w tekście Chakrabarty’ego w cudzysłów). Wszystkie inne historie (afrykańska, chińska, indyjska, itd.) stają się zatem nieuchronnie wariacjami metanarracji określonej jako „historia Europy”. Typ narracji charakterystyczny dla opowiadania „historii Europy” stanowi historię wyższej rangi, a na przykład historia Indii jest w stosunku do niej niższa, „podporządkowana” (*subaltern*). Pozycja podmiotu niższego rangą może być zatem wyrażona tylko poprzez historię wyższą, nadrzędną, bowiem „Europa” stanowi milczące odniesienie wiedzy historycznej.

Chakrabarty nie ograniczył się do krytyki eurocentrycznej historii, ale wyszedł z projektem „prowincjonalizowania «Europy»”, który odnosi się – jak pisał – do historii, która jeszcze nie istnieje. Główna idea tego projektu to „uzupełnienie historii nowożytnej o wszelkie ambiwalencje, sprzeczności, użycia siły, tragedie i ironie, które jej towarzyszyły”. „Domagam się historii – pisze Chakrabarty – która ujawni, w zróżnicowanej strukturze swoich narracyjnych form, własne strategie i praktyki tłumienia; rolę, którą odgrywała razem z narracjami o obywatelstwie w asymilowaniu do projektu państwa nowożytnego wszelkich innych [innych od państwa narodowego – dop. E.D.] możliwych form ludzkiej wspólnotowości”³¹. Chakrabarty przyznawał jednak, że taka historia jest niemożliwa w łonie historii akademickiej, której nie można odseparować od projektu nowożytności, i Europy stanowiącej jej centrum³².

Wydany w 2005 roku dwunasty, ostatni z dostępnych tomów *Subaltern Studies* nosi tytuł: „Muzułmanie, dalicy i fabrykacja historii”. Opublikowane tam teksty omawiają tworzenie pojęcia muzułmanina w dziewiętnastowiecznych tekstach hinduskich, stosunki panujące między hindusami a muzułmanami i zanie-

³¹ Chakrabarty, *Provincializing Europe*, s. 45.

³² Można zatem za Vinayak Chaturvedi powiedzieć, że na tym etapie rozwoju projektu subalternistów, produkujący wojujące teksty rebeliancy badacze, którzy rozważali swoje uwikłanie w pisanie podrzędnej wobec europejskiego piarstwa historii Indii, zastąpili powstańców chłopów, którzy jeszcze do niedawna zajmowali uwagę subalternistów. Vinayak Chaturvedi, „A Critical Theory of Subalternity: Rethinking Class in Indian Historiography”, „Left History”, t. 12, nr 1, wiosna–lato 2007, s. 18.

dbywaną w pierwszym okresie istnienia pisma problematykę „niedotykalnych”, traktując studia nad muzułmanami i dalitami jako istotne elementy zrozumienia kondycji subalternacji. Jasne jest, że – jak kilka lat temu napisał David Ludden, „*Subaltern Studies* nie znaczą dzisiaj tego samego, co w roku 1982, 1985 czy 1993”³³. We współczesnej, nowej humanistyce badania subalternistów stały się częścią studiów postkolonialnych. Coraz częściej słyzy się zarzut, że z założenia rebeliancka historiografia okazała się częścią kolonialnego sposobu pisania o przeszłości Indii, badania grup podrzędnych były elementem romantycznych poszukiwań autonomicznego podmiotu, zaś ostatnie fascynacje kategorią różnicy odsunęły od siebie „rewolucyjną teorię” i praktykę walki społecznej, z połączenia których owe badania się wyłoniły. Czytając subalternistów, nie można bowiem zapominać, że w swych pierwotnych założeniach przepisywanie przez nich historii Azji Południowej w swej teorii i praktyce były formą dekolonizacji, walki o wolność podmiotów represjonowanych i związane były z wydarzeniami zachodzącymi w sferze społeczno-politycznej. Ich insurekcyjna historiografia miała zatem wymiar preskryptywny i włączała się w globalny proces budowania świadomości opozycyjnej grup podrzędnych i wykluczonych poprzez odzyskiwanie ich przeszłości³⁴. „Powinniśmy zacząć myśleć o znaczeniu *Subaltern Studies* tak, by przywrócić im pierwotny cel: tworzenie emancypacyjnej polityki” – pisze Bahl³⁵; powinniśmy też tworzyć takie historie, które wskazują drogi oporu wobec represyjnych systemów władzy. Nie ma bowiem społecznej wolności bez insurekcyjnej historii społecznej.

³³ David Ludden, „Introduction. A Brief History of Subalternity”, w: *Reading Subaltern Studies: Critical History, Contested Meaning and the Globalization of South Asia*, David Ludden (red.), Anthem, London 2002, s. 2.

³⁴ Szerzej o tych procesach piszę w książce: *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006 oraz w artykule: „O poznawczym uprzywilejowaniu ofiary (Uwagi metodologiczne)”, w: *Pominięte, przemilczane, stłumione. Zarys w narracjach XX wieku*, pod red. Hanny Gosk i Bożeny Karwowskiej, Warszawa 2008 (w druku).

³⁵ Bahl, „Situating and Rethinking Subaltern Studies”, s. 113.

Adam Lipszyc Pytania do Jabès

Edmond Jabès, *Księga pytań*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2004 ■ Edmond Jabès, *Księga Jukiela*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2004 ■ Edmond Jabès, *Powrót do Księgi*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2005 ■ Edmond Jabès, *Z pustyni do Księgi. Rozmowy z Marcellem Cohenem*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2005 ■ Edmond Jabès, *Jael*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2006 ■ Edmond Jabès, *Elja*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2006 ■ Edmond Jabès, *Aeli*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2006 ■ Edmond Jabès, *(El albo ostatnia Księga)*, przeł. Adam Wodnicki, Austeria, Kraków 2007.

1. Poeta poetyczny

W *Aeli*, szóstym tomie poetyckiego cyklu Edmonda Jabès, noszącego zbiorczy tytuł *Księga pytań*, kilka postaci rozmawia o pierwszym tomie dzieła. Jedną z nich, Betsabe, określa niektóre zdania z pierwszego tomu mianem „świadomie banalnych”. Inny uczestnik rozmowy, Pinkas, uznaje, że książka ta irytuje „niekiedy swą naiwnością”¹. Gdy w tomie *Z pustyni do Księgi*, który stanowi zapis wywiadów przeprowadzonych z poetą przez Marcela Cohena, wywiadujący odnosi się do tego fragmentu z *Aeli*, Jabès mówi: „Tak. Sądzę, że pisanie to

¹ Edmond Jabès, *Aeli*, s. 76. Dalsze odniesienia w tekście z podaniem numeru strony. Przyjmuje następującą konwencję: KP = *Księga pytań*, KJ = *Księga Jukiela*, PK = *Powrót do Księgi*, MC = *Z pustyni do Księgi. Rozmowy z Marcellem Cohenem*, J = *Jael*, E = *Elja*, A = *Aeli*, OK = *(El albo ostatnia Księga)*.